

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori Disszertáció
Tézisek

Somorjai Szabolcs

Hiteltörténet a be- és kitáblázási jegyzőkönyvek alapján a 18. század
második és a 19. század első felében
A megyei hitelezés Csongrád, Fejér és Pest–Pilis–Solt vármegye
példáján keresztül

Történelemtudományi Doktori Iskola

Doktori Iskola vezetője: Dr. Erdődy Gábor DSc, egyetemi tanár

Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program

Doktori Program vezetője: Dr. Kövér György DSc, egyetemi tanár

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

A bizottság elnöke: Dr. Bácskai Vera DSc, professor emerita

Felkért bírálók: Dr. Halmos Károly PhD, egyetemi adjunktus
Dr. Fónagy Zoltán PhD

Titkár: Dr. Tóth Árpád PhD, egyetemi docens

Tagok: Dr. Dobszay Tamás PhD, egyetemi docens
Dr. Kósa László MHA, egyetemi tanár (póttag)
Dr. Pogány Ágnes PhD, egyetemi docens (póttag)

Témavezető: Dr. Kövér György DSc, egyetemi tanár

Budapest, 2014

DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

„Mi szükség volt nálunk 1830-ban vagy az ezt megelőző korszakokban hitelintézményre vagy általában hitelre az akkori viszonyok közt?” tette fel a kérdést gróf Lónyay Menyhért a 19. század második felében.

Holott a 19. század második felének hitelezése nem a semmiből támadt, voltak előzményei a korábbi időszakban. Kétségtelen, hogy a hitelezés látványos és könnyen mérhető növekedése csak a 19. század harmadik harmadában teljesedett ki, és az is vitán felül áll, hogy más struktúrák között, mint amik korábban léteztek, de azok a bizonyos előzmények mégis csak ennek a rendszernek a részét alkották, és egyáltalán nem voltak változatlanok vagy állandóak. A magyarországi hitelezési rendszer folyamatosan változott, hol látványosabban, hol kevésbé, de mindig megpróbált lépést tartani a gazdasági és társadalmi változásokkal. Ez a dolgot ennek a rendszernek a 18. század második felében és a 19. század első felében bekövetkezett átalakulását igyekszik megmutatni.

Alapvetően két céllal indult meg a jelen kutatás: a korábbi kutatások már foglalkoztak a betáblázási jegyzőkönyvekkel, tehát azokkal a forrásokkal, amelyek a fenti időszakban a kölcsönszerződések egyfajta biztosítására szolgáltak, mert ha az adós fizetése képtelenné vált, a hitelezők a betáblázás alapján felállított sorrend szerint juthattak hozzá a pénzükhöz, és amely jegyzőkönyvek a mai kutatóknak a korabeli hitelélet egyetlen statisztikai forrását adhatják. Ezek a vizsgálatok jobbra csak egy-egy vármegyét vizsgáltak. Több megye vizsgálata várhatóan árnyaltabb képet adhat. A rendelkezésre álló jegyzőkönyvek (azok levéltári megléte) és a társadalmi és gazdasági összefüggések tükrében három megyét választottam ki: Csongrád, Fejér és Pest–Pilis–Solt megyéket. Eredeti célom az volt, hogy lehetőleg minél általánosabb érvényű következtetésekhez jussak el, természetesen, amennyire lehetséges, az egyedi vonásokat is szem előtt tartva. Éppen ezért tűztem ki célul több megye vizsgálatát, még akkor is, ha így esetleg egy-egy megyét kevésbé sikerül annyira alaposan feltárni, mint ha csak egyet néztem volna meg.

A kutatás másik célja azzal a metanarratívával kapcsolatos, amit szintén a korábbi kutatások nagy része állított fel, ez pedig a nemesség eladósodásáról szól. Sokkal izgalmasabbnak tűnt, ha ezt a nézőpontot félreteszem és megpróbálom ettől függetlenül

szemlélni a személyes hitelezés rendszerét, elkerülve az eleve negatív megközelítést. Ez egyrészt a hosszabb intervallum miatt talán könnyebb is volt, másrészt nehezebb is: pont azt szerettem volna hangsúlyozni, hogy bár messziről és kívülről nézve monolit tömbként jelenik meg a magyar hitelélet, amelyik mozdulatlanságával és nehézkedésével megnehezíti az ország gazdaságának tőkés irányba való átalakulását, valójában számos olyan változás zajlott le, amelyek folyamatosan alakították a rendszer működésén és vizsgálatuk esetlegesen az eladósodás narratíváját is képes árnyalni.

A korszak és a téma kutatásában adódnak olyan megkerülhetetlen alapkérdések, amelyeket mindenképpen érinteni kellett még akkor is, ha az ezekre adott válaszok csak töredékesek lehetnek: az alapkérdések megválaszolása jóval nagyobb alap kutatásokat igényel, mint amire jelen munka során én képes voltam. Ilyen alapkérdés a hitelezők és adósok kiléte, amelynek a megválaszolása éppen olyan nehéz, mint amennyire alapvető a kérdés, és én is csak árnyalni tudom majd az eddigi eredményeket. Ez a kérdés elvezet a második alapkérdéshez, vagyis miért vettek fel kölcsönöket egy olyan világban, ahol állítólag nem volt rá szükség. Hasonlóan kardinális kérdés a hitelek forrása is, vagyis hol képződhetett olyan megtakarítás, amiből a kölcsönök származtak.

A változások megragadásához elsődleges forrásként a vármegyei betáblázási jegyzőkönyveket használtam fel: óriási adatmennyiséget tartalmazó forrásról van szó, számtalan elsődleges és másodlagos értelmezési lehetőséggel, és mivel hosszú évtizedeken keresztül vezették őket, kiválóan alkalmasak a folyamatok megragadására. Ugyanakkor adatgazdagságuk problémát is jelent: ezt a mennyiségű adathalmazt felhasználható formába alakítani igencsak időigényes feladat, és tapasztalataim alapján nincs mindig egyensúlyban a befektetett munka és a kapott eredmény. Másrésztől viszont ezek a források valóban a legalapvetőbb szintet jelentik, így megkerülni vagy kihagyni őket nem lehetséges.

A betáblázásokon túlmenően igyekeztem minél több narratív forrást is felhasználni: újságcikkeket, korabeli gazdasági elemzéseket, kölcsönszerződéseket, bírósági eljárások anyagait, naplókat és piaci jelentéseket.

A bevezetést követő fejezet a személyes hitelezés időszakában a hitelezéshez kapcsolódó törvényeket, a jellemző kölcsönformákat és típusokat mutatja be, továbbá az 1840-ben években meginduló váltótörvényszékek működését és a hitelezésben előforduló csalásokat tekinti át. A személyes hitelezés, mint arra neve is utal, a hitel forrását tekintve alapvetően nem intézmények, hanem magánszemélyek hitelezését jelenti. Azaz nem hitelintézmények gyűjtik például betéteken keresztül össze azokat az összegeket, amiket kölcsön formában

később folyósítanak, hanem magánemberek megtakarításaikat fektetik kölcsönüzletekbe. Ugyan a személyes hitelezés időszakában is léteztek pénzforgalmazó intézmények, mint pl. megyei pénztárak, árvaszékek, egyházi alapítványok, illetve külföldi magánbankházak, ezek az intézmények azonban csak a kihelyezett összegek kisebb részarányát biztosították. Továbbá fontos kritériumnak tartom, hogy ezek az intézmények a későbbi hitelintézetekkel ellentétben nem végeztek igazán tőkeallokációt: egyéb feladataik révén nagyobb összegek felett rendelkeztek, és ezeket a korszak kevés befektetési lehetőségeinek egyikében, a hitelezésben próbálták fialtatni. A személyes hitelezés elnevezést éppen ezen attribútum, tehát a tőkék forrása alapján tekintem elfogadhatónak és használhatónak: számtalan sajátossága közül én ezt tekintem a legmarkánsabbnak.

A hitelezéssel kapcsolatos magyarországi törvények bemutatása arra világít rá, hogy a 19. század első felében a törvényhozás már nem feltétlen csak az adós érdekeit vette figyelembe, hanem – kis lépésekben és fokozatosan – igyekeztek a hitelező jogi biztonságát is megerősíteni.

A különböző hiteltípusok és formák bemutatásával a korszak leggyakoribb, a forrásokból megismert lehetőségeit igyekeztem megmutatni, azokat az eszközöket, amiket a törvényhozás szabályozott és amiken keresztül a kölcsönszerződéseket megkötötték.

A források alapján a kölcsönök célját is bemutatom a szerződéseken keresztül, azaz miért is vettek fel hiteleket, milyen okok állhattak a korabeli hitelforgalom háttérében. Alapvetően a befektetésük megtérülésének vágya mozgatta a hitelezőket ekkoriban is. Minden jel arra mutat, hogy bár voltak humanitárius kölcsönök, de nagyobb befektetési lehetőségek híján a kamatra kölcsönzés bizonyult a legáltalánosabb befektetésnek. És ez a befektetési forma fokozatosan átformálta a társadalmat is.

Nem lehet megkerülni a korszakban (és a korszakot követően is) alapvető problémát jelentő uzsora kérdését. Nehéz megragadni az uzsora mértékét, mennyiségét, sőt a létét is, mert a források erről nagyon keveset tudnak csak elárulni. Kétségtelen tény, hogy jelen volt, és sokan visszaéltek az eladósodottak helyzetével. Az uzsorát azonban tekinthetjük olyan indikátornak, amely mutatója a korszak átalakulásának. Ez az átalakulás nehezen volt megérthető, és különösen nehezen volt elfogadható a kortársak számára, hiszen összemosódott a magas kamat és magas kockázat (illetve esetlegesen a kevés készpénz) összefüggése a reménytelen helyzetűek kihasználásával, így a kérdést nem is igazán tudták megfelelően szemlélni, amiből következett, hogy a törvényhozás sem tudta megoldani a kérdést. A kérdés összetettségét jelzi, hogy a probléma a dualizmus időszakában sem szűnt meg, sőt ma is akut kérdéssé válhat.

Az átalakulást a csalások, egészen pontosan a megbukott csalások áttekintésén keresztül is lehet vizsgálni. A szabályozási keretek lehetőséget adtak arra a szereplőknek, hogy kiskapukat keressenek, és biztos, hogy sokan meg is találták azokat. Nyilvánvalóan azokról tudunk képet alkotni, akiknek ez nem sikerült; hiszen ők váltak láthatóvá. Ha egy váltót meghamisítanak és ez kiderül, akkor ez inkább a megbukott hamisítások bizonyítéka, és nem a csalásoknak általában. Viszont lehetőséget ad arra, hogy a próbálkozásokat a rendszer működésének részeként tekintsük.

A 19. század első felében a betáblázások jelentősége egyre fontosabbá vált, egyre többen éltek vele a szerződések megkötése után. Ezt a folyamatot igyekeznek megmutatni a harmadik fejezet. A kölcsönszerződések számának növekedésével párhuzamosan egyre nőtt az évi intabulációk mennyisége is. Ugyanakkor soha nem kapcsolódtak össze teljes mértékben a szerződésekkel, még a korszak végén sem, amikor a legtöbb betáblázást eszközölték: az esetek legalább felében akkor kerülhetett rájuk sor, amikor az adósság veszélybe került, illetve valamilyen körülmény hatására a hitelező úgy érezte, szükség lehet az intabulációra. Az egyre nagyobb számú betáblázás tehát egyrészt köszönhető volt annak, hogy egyre jelentősebb méretűvé vált a magyarországi hitelezés, másrészt annak is, hogy egyre inkább bevett és elfogadott eszközzé vált, így egy piaci és egy mentalitásbeli változást is érzékelhetünk a növekvő számok mögött.

Az egyre több betáblázás azonban nem jelentett azt, hogy a kitáblázások aránya is együtt nőtt volna; ha elfogadjuk, hogy a legtöbb esetben az adós eléggé érdekelt volt a kitáblázás végrehajtásában, akkor el kell fogadni azt is, hogy a kitáblázások aránya a betáblázásokhoz képest egyre romlott. Ami viszont nem jelenti egyértelműen azt, hogy az eladósodottság is egyértelműen növekedett volna, legalábbis ebből nem következik, hogy levonható ez a következtetés. A kitáblázások alapján valóban látszik egy eladósodási folyamat, de egyáltalán nem biztos, hogy ez tragikus mértéket öltött, számomra inkább úgy tűnik, hogy a korszakban lezajló gazdasági szerkezetváltozás okozhatott korábban ismeretlen méretű eladósodást, ami párosulhatott az 1811-es devalváció negatív pénzügyi következményeivel is.

A betáblázások kapcsán kiemelhetők jobb és rosszabb évek, amiknek az okait külső hatásokban lehet keresni: befolyásolhatta a betáblázások számát és összegét a törvénykezés átalakulása, vagy egy elhúzódó háború. Éppen ezért a betáblázások nem csak önmagában a hitelezés változását mutathatják meg, hanem indikátorként jelezhetik a gazdaság állapotát is, ha nem is annak teljes vertikumában. A fejezet végén a személyes hitelezést ebben az indikátor szerepkörben vizsgálom: a Londonból 1825-ben elinduló európai pénzügyi krízis kapcsán vizsgálva azt találtam, hogy a nemzetközi válság – legalábbis Pest megye

vonatkozásában – úgy tűnik, nem csak a mezőgazdasági árakban, hanem a hitelezésben is éreztette hatását. Hozzá kell tenni, hogy minden jel szerint nem maga a krízis ért el Magyarországra, hanem annak feltételezett utóhatásai, például a bécsi pénzpiac meggyengülésén keresztül, mivel a csökkenő tendenciák Pest megyében nem pont 1825-ben jelentkeztek, de a hitelezés visszaesése a betáblázásokból egyértelműen kiolvasható. Látva az egybevágó tendenciákat, megerősítést nyerhet az a korábbi elképzelés, hogy van összefüggés a kétfajta, tehát a Magyarországon működő személyes, és a Nyugat-Európában akkor már elterjedt, hitelintézetek által bonyolított kölcsönzések között, egészen pontosan az intézményi hitelezést sújtó válság negatív hatással bírt a hagyományos hitelezés rendszerére is a bizalom általános megrendülésén keresztül.

A negyedik fejezet az adósokkal és hitelezőkkel foglalkozik: mindezt elsősorban a betáblázások kapcsán, és a megyei hitelpiaccal kapcsolatban teszi. Kik kölcsönöztek és ki vettek fel hiteleket a személyes hitelezés időszakában? Van olyan vélemény, hogy a takarékok, közpénztárak (árvapénztárak, egyházi alapok) és a nagykereskedők, de van aki szerint a köznemesség volt a legaktívabb résztvevője a hitelügyeknek. A három megyét vizsgálva a 18. század második felének, illetve a 19. század első felének tendenciái válnak megragadhatóvá: míg korábban az arisztokrata kölcsönök domináltak a megyei hitelezésen belül, kevés ügyletben nagy összegekkel, addig a 19. századra megváltozik a kép, az arisztokrata hitelek visszaszorulnak arányaikat tekintve és sokkal jelentősebbé válnak az alacsonyabb jogállásúak hitelei.

További eredmény, hogy az intézményi hitelezés korántsem játszott akkora szerepet sem a 18., sem a 19. századi személyes hitelezésben, mint azt általában gondolni szokták, súlyuk 20% körül mozgott, de Pest megyében a 19. század közepén csak 8% volt. Sokkal meghatározóbb volt a magánszemélyek által nyújtott hitelek mértéke, ahogyan az adósok is főként magánszemélyek közül kerültek ki. Ezek a magánszemélyek pedig, más kutatások alapján főként a nemesség tagjaiból tevődtek össze. Némileg anakronisztikusan ugyan, de azt is mondhatnánk, hogy a hitelpiac demokratizálódott: míg korábban az arisztokrata hitelek domináltak, a 19. század közepére már az alacsonyabb jogállásúak hitelei (és adósságai) alkották a hitelélet nagyobbik részét. Fokozatosan egyre nagyobb jelentőséget nyertek a kisebb hitelek, és egyre több hitelező és adós lépett színre.

A fejezet foglalkozik egy olyan jelenséggel, ami vélhetően sokkal fontosabb a korszaknak a hitelezéshez kapcsolódó mentalitását és viszonyát tekintve, mint amennyire az eddigi kutatások figyelembe vették, és ez a kötvétítők szerepe. Általában úgy gondoljuk, hogy az ipari forradalom előtt a hitelezés személyes volt, azaz a tranzakciók nagy része rokonok és

ismerősök között zajlott, tehát a hitelhez szükséges bizalom a személyes vagy társadalmi kapcsolaton nyugodott. Aztán létrejött a személytelen és kapitalista hitelpiac, amelyben nem is ismeri egymást a hitelező és az adós, a bankokon keresztül zajlik a hitelezés jelentős része. A kétféle hitelpiac abban mindazonáltal nagyon hasonlít egymásra, hogy mindkettőben fontos szerepet játszik az információ. Csakhogy míg a 19. század második felétől az információ megszerzését a bankok vállalták magukra (pl. külön információgyűjtő osztállyal), addig a bankok előtt elvileg ilyesféle szolgáltatásra nem volt szükség, épp a személyes jellegből adódóan. Az ún. személyes piacnak pont az az egyik attribútuma, hogy a felek ismerik egymást és ezért pontosan tudják, mennyire bízhatnak meg a másokban. A hitelező és az adós közti üzlet kockázatát (és vele a tranzakciós költséget) jelentősen befolyásolja a bizalom mértéke: ha ismerik egymást, akkor a bizalom nagyobb, a kockázat kisebb. A 19. század első felében a szaporodó betáblázások, tehát a kölcsönök egyre növekvő arányú bebiztosítása arra utal, hogy a hitelezés ezen korszakában (vagy annak vége felé) a hitelezők már biztosítékot akartak kapni arról, hogy valamikor majd viszontlátják a pénzüket, vagyis a bizalom valamiért megbillent. A közvetítők ezt az információs aszimmetriát igyekeztek felszámolni, vagy legalábbis csökkenteni. Nem a saját vagyonukat forgatták, hanem a kapcsolati tőkéjüket adták el: ez a fajta mentalitás szokatlan és új volt a korszakban, ahogy azt láthatjuk az alkuszokról alkotott negatív vélemények ismertetésében. Szembetűnő, hogy a pesti alkuszok megjelenése milyen ellenérzéseket váltott ki a kortársakban. A lényegében a schumpeteri vállalkozó bizonyos attribútumait hordozó hajhászok valami egészen újat képviseltek, ráadásul etnikailag-vallásilag is könnyen megbélyegezhetők őket, miközben például a járadékból élők és az abból való megélhetés éppenséggel egy nagyon is vágyott állapotot jelenített meg. A bírósági anyagok segítségével nyílik rá mód, hogy a közvetítők szerepét jobban megismerjük.

A negyedik fejezet végén néhány hitelpiaci szereplőt részletesebben kiemelek: a Pest vármegye pénztárához kapcsolódó intézményi hitelezés vizsgálata igazolja a betáblázások kapcsán nyert tapasztalatot, hogy a vármegyei intézmények csak szűk körnek és viszonylag kis összegeket tudtak biztosítani, így a hitelezés egészében szerepük kevésbé jelentős. A jobbágyi hitelezés szinte megfoghatatlan a betáblázásokban, de a jobbágyi hagyatékok elemzése rávilágít, hogy ők is aktív részesei lehettek a hitelpiacnak. Végül néhány köznemes mindennapi hitelgyakorlatát vizsgálom meg naplók alapján, ezzel is kiemelve, hogy ezek a fajta kis hitelek alkották a személyes hitelezés forrásainak nagyobbik részét.

Az utolsó fejezet a személyes hitelezés és a bankok által dominált hitelezés közötti átmenetet igyekszik értelmezni. Az 1830-as évektől kezdtek megjelenni a Magyar

Királyságban a különböző, kifejezetten hitelezési feladatokra specializálódott hitelintézetek. A brassói takarékpénztár, a Fáy András-féle pest megyei takarékpénztár, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank első néhány évtizedes eredményeinek összevetése azért lehet fontos, hogy egyrészt képet alkothassunk róla, hogyan is változott a hazai hitelezés szerkezete, másrészt hogy a korábbi fejezetek eredményeinek tükrében jobban kidomboríthassuk, az újonnan létrejövő, alapvetően a bankok allokációs tevékenységére épülő rendszer nem a semmire építkezett, nem a nulláról indult el. Az intézmények, a takarékpénztárak és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank kapcsán láthatóvá vált, hogy 1867 az összegek mennyiségét és az arányokat is tekintve sokkal inkább jelentett fordulópontot a hitelezésben, mint 1830, 1840 vagy 1855, vagy akár 1848. Kétségtelen, az intézmények megjelenése már az 1840-es években érezteti hatását, és könnyű lenne például a Pesti Hazai Első Takarékpénztár indulási dátumát megnevezni korszakhatárnak, ahogyan azt sokan megtették, de az igazi változás majd csak az ország politikai helyzet megváltozásával párhuzamosan következik be, addig inkább valamifajta lassú átmenetnek lehetünk tanúi. Más területeken, mint a különböző hitelezési formák, illetve az uzsora kérdésében pedig azt látni, hogy tapasztalhatók ugyan változások, de a különböző hitelformák alapjai már a korábbi időszakban is megvoltak, az uzsora pedig nem szűnt meg és ugyanúgy jelentős problémát jelentett még az 1860-as években is. Mindezek alapján egyértelmű határvonalat a személyes és az intézményi hitelezés közé az 1840-es és 1850-es években nem lehet húzni. Biztos, hogy a meghatározó struktúrák jelentős része átalakult, de a folytonosság is kitapintható, így sokkal inkább átmenetként értelmezhetőek az 1840–60-as évek.

A személyes hitelezés rendszerét egyáltalán nem tartom mozdulatlan és változásra képtelen sziklatömbnek, mint ahogy azt a szakirodalom sok esetben előszeretettel ábrázolta. A gazdasági és társadalmi változásokra mindig megpróbált reflektálni. Lassúak voltak a reakciók, mint minden rendszeren belüli változás, de a visszacsatolások érezhetően formálták, ahogyan formálták a működtető személyek mentalitását is. Ezért hajlok rá, hogy a hitelintézeti korszakot ne éles vágással, hanem lassú áttűnéssel kapcsoljuk össze a személyes hitelezés korszakával.

A DISSZERTÁCIÓ TÉMÁJÁHOZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓIK

Pest-Pilis-Solt vármegye adósai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében.

In: *Aetas* (25.) 2010/2. 5-18.

Nem fizető adósok és csaló hitelezők. Csalási módszerek az 1840-es évekből. In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma – Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. A Hajnal István Kör 2010. évi, kőszegi konferenciájának kötete. Budapest, 2011. 335-345.

Közvetítők a 19. század első felének pesti hitelpiacán. In: Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit: *Piacok a társadalomban*. A Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciájának kötete. Budapest, 2014. 199-210.

1830: Egy hitelválság és a Hitel. In: Hites Sándor (szerk.): *Jólét és erény: Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*. (Hagyományfrissítés 2). Budapest, 2014. 147-164.

Credit crises in Hungary before the age of banks? Az ENIUGH 2014. párizsi konferenciáján elhangzott előadás teljes verziója.
http://valsagtortenet.elte.hu/upload/new_folder/WP_3.pdf. 2014. 1–27.

Kreditkrise in Ungarn vor den Banken? In: *Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien*. Megjelenés alatt. 1–21.